

Lázadás és halál. Halál és lázadás A pesti koleralázadás és a pesti zsidók 1831-ben

BEVEZETÉS

A világméretű járvány, a kolera, 1831-ben érte el Magyarországot. Ekkor már mintegy száz éve nem tombolt az országban súlyos epidémia (1738–1744). Ez a csapás, az első nagy hazai kolera-járvány, egyformán sújtotta az összes vallás hívét és minden társadalmi osztályt.

A hivatalos adatok a halottak számát országosan 238 ezerben állapították meg, de az utólagos elemzések szerint ennél több is.¹ Feltételezhető, hogy a megjelent statisztikai adatok az áldozatok számának minimumát adják, ugyanis nem minden esetben tudták pontosan megkülönböztetni a kolera és más hasmenéssel, hányással járó betegségeket egymástól. Kőrösi József statisztikus szerint² kolerában Pesten 2450 lakos betegedett meg, s elhunyt 1526 (62%), Budán 2400 beteg és 1240 halott (52%) volt. Mások közlésében ez a szám némiképp eltérő: Budán 1837-en fertőződtek meg és 831-en meghaltak³, Pesten 2459 betegből 1539 hunyt el⁴. Pestre vonatkozó, kommentárral ellátott statisztikát Tormay Károly közölt: szerinte 1700 volt a halálos áldozatok száma.⁵ Bár a többek által közzétett adatok nem tartalmazták az itt fekvő, mintegy 7–10 ezer fős katonaság esetleges veszteségeit, Eckstein Frigyes orvos bemutatta a katonai kórházban elhaltak számát (263), de az általa közölt napi bontású adatokat összeadva kiderül, hogy azokat elszámolta, s valójában 363 fő hunyt el ott.⁶ Eckstein szerint Pesten 3700 ember betegedett meg, felgyógyult 1789, elhunyt 1911 fő. (A számítási hibáinak korrekciójával 2005 fő.) E számok meghaladják a többi elemző adatait. Az ő táblázatai – minden pontatlanságuk mellett – azért is figyelemre méltóak, mert információkat közölt a város kerületeinek betegeiről is.

Pest lakóinak száma, az 1830-as összeírás szerint, 65.404 fő volt,⁷ így a város lakosságának, Kőrösi adatai alapján, mintegy 2,3%-a; Eckstein szerint 2,9%-a lett a járvány áldozata. A kolera első, 1831-es csapása aratta a legnagyobb halált. A későbbiekkel összehasonlítva ez tartott a legrövidebb ideig (97 napig), és a vissza-visszatérő kolera-járványok már kevésbé okoztak ilyen súlyos riadalmat és veszteségeket.⁸

Több szerző is megemlíti, hogy milyen nagyszámú az 1831-es a kolerával foglalkozó szakirodalom. Mégis – legalábbis Pest városának esetében – még akadnak feltáratlan fehér foltok, ellentmondásos adatok, s korábban mélyebben nem vizsgált szempontok is (például vízvételi lehetőségek, laksűrűség, kórházak működése stb.). Sokan meg sem említik, a „járványkórházról” szólva, hogy legalább öt kórház látott el koleras beteget: a katonai kórház, a Rókus kórház, az I-es, a III-as kórház, és a II-es, amelyet Eckstein Gemen-spital-nak nevez, s a Zerge

1 Faragó 2011: 168.

2 Kőrösi 1894: 23.

3 Az adatok ellenmondásaira utal az is, hogy Jankovich megjegyzi: Budán sokkal többen haltak meg, mint Pesten: „Die Sterblichkeit während der Cholera-Epidemie im Jahre 1831, war in Ofen verhältnismässig viel grösser als in Pesth.” Jankovich 1838: 103. Viszont a saját megjegyzésének mondanak ellent az általa közölt adatok a 175. oldalon.

4 Simon-V. László d. n. E forrásmegjelölés értékéből sokat levon az, hogy az általuk megjelölt helyen (Fényes Elek) adat nem található.

5 Tormay 1868: 42.

6 Eckstein 1832: Tabelle II. 22.

7 Patacsich 1831b (Az 1830-as adatokat 1831-ben publikálta.)

8 Kőrösi 1876: 132.

utcában⁹ évtizedek óta hatalmas telken állt.¹⁰ Emellett a statisztikák nem térnek ki arra sem, hogy hatodikként a pesti zsidó kórház miképpen vette ki a részét a járvány elleni küzdelemben.

A hiányokat láthatjuk a pesti koleralázadás kapcsán is. Míg az országos – és a valóban sokkal több áldozatot követelő – eseményekre nagyobb fény vetült, addig a pesti lázadás nem került be a köztudatba, jóllehet a pesti (kolera)lázadásban egymásra halmozódó rétegekben látjuk a társadalmi és a szociális feszültségek okozta forrongást, a járvány okozta pánikot, az egyetemista fiatalok keménységét, a létbizonytalanság és a szegénység dühét is. De vélelmezhető az 1830-as francia forradalmi,¹¹ illetve belga¹² és lengyel szabadságharcos¹³ év hatása is. Egyébként a lengyel felkelés leverésére küldött orosz hadseregnek köszönhető a kolera közép-európai, így magyarországi megjelenése is. Fő kutatási témánkhoz kanyarodva: az első hazai koleralázadás (Pest, 1831. július 17.) áldozatai között is volt zsidó, emellett később súlyos csapás érte őket a pesti zsidó központban, az Orczy-házban, amelyre egy helyi lázadás volt a válaszuk.

ESEMÉNYLÁNCOLAT

A fenti szempontokat figyelembe véve kíséreltem meg rekonstruálni mi is történt Pesten, 1831. július 17-én, és milyen előzmények kapcsolódhatnak hozzá?

1830. július 27. Forradalom Franciaországban. X. Károly bukása, a „polgárkirály” Lajos Fülöp trónra kerülése.

1830. augusztus 25. Felkelés Brüsszelben. Az önálló Belgium születése.

1830. október 22. Anton Friedrich Graf von Mittrowsky (1770–1842) kancellár és a tanulmányi bizottság vezetőjének vezetésével felállítanak egy bizottságot – hivatalnokok, katonák, orvosok részvételével –, hogy dolgozzanak ki „célirányos” eszközöket a kolera megállítására.¹⁴

1830. november 2. Lezárják Ausztria tengeri kikötőit, ellenőrzik a levélforgalmat Oroszországgal, lezárják Galícia határait, és előírják a bécsi egyetem orvosi karának, hogy készítsen ismertést a kolera elleni védekezés céljából.¹⁵

1830. november 15. (körüli) *A Hasznos Mulatságok* hosszú cikkben mutatja be a kolera előtörténetét.¹⁶

1830. november 29. Felkelés Varsóban. 1831. szeptember 8-án az oroszok beveszik Varsót és a felkelés elbukik.

1831. február 4. Felkelés a pápai államban és Modenában. Rómában az új pápa, XVI. Gergely, tartományi pozícióját csak osztrák segítséggel – a Magyarországról kivont hadakkal – tudja a megvédeni.

9 Pásztor 1929: 29, 2. lábjegyzet.

10 Ez 1828-tól a Rókus kórház fiók-kórháza lett, amit a női nemi betegek számára alakítottak ki. De leromlott volta miatt csak pár évig volt kórház, később szegény- és dologházzá alakították, a telke pedig személtlerakóul szolgált. (Lásd Rokken 1928).

11 1830. július 27. A júliusi forradalom Franciaországban megbuktatja az 1824 óta uralkodó X. Károlyt. A kamara Lajos Fülöpöt, az Orléans-i herceget, választja meg királynak (VIII. 9.); ő lett a „polgárkirály”.

12 1830. augusztus 25-én a francia Daniel Auber, „A portici néma” című előadását követően (franciául: „La Muette de Portici”) tört ki a felkelés. A holland királyi csapatokkal való brüsszeli harcok (szeptember 23–26.) után, szeptember 26-án, ideiglenes kormány alakult Brüsszelben. Ez október 3-án kimondta a független Belgium megalakulását és elszakadását az Egyesült Németalföldi Királyságtól. Novemberben a nemzeti kongresszus megkezdi üléseit Brüsszelben, és 1831. február 7-én kihirdeti Belgium alkotmányát.

13 Varsóban a hadapród diákok 1830. november 29-én felkelést robbantottak ki. Konsztantyin nagyherceg helyett csak hadsegédjét és a rendőrfőnökét találták meg. Másik csoportjuk elfoglalta a Varsói Arzenált. A lázadók elfoglalták Varsót és megkezdődött a lengyel–orosz háború. 1831-ben a szejm I. Miklóst megfosztotta a lengyel tróntól, és kikiáltották a teljesen független Lengyel Királyságot. 1831. szeptember 8-án az oroszok elfoglalják Varsót és véget vetnek a felkelésnek.

14 (Szerző nélkül) 1830a.

15 Uo. (Ugyanezt közli a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1830. november 13-i száma, a *Magyar Kurir*hoz képest érhetőbb és folyékonyabb magyarsággal.)

16 (Szerző nélkül) 1830a; (Szerző nélkül) 1830b.

1831. március 29. Feloldják az 1830 novemberében¹⁷ létrehozott¹⁸ határozat az északi határon, mert az itáliai események miatt elvezénylik a hadsereget.¹⁹ A kolera országszerte terjedésnek indul.

1831. július 5. Kinevezik báró Mednyánszky Alajost (1784–1844) királyi biztosnak Buda és Pest élére. Ezt követően kijelölik a védekezésben résztvevő orvosokat és sebészeket is.²⁰

1831. július 10. Pesten is felbukkan a kolera. *„A betegség meghatározásának nehézségeit jelzi, hogy Pesten egy július 13-án elhunyt kocsis tartottak a kolera első áldozatának, de később kiderült, hogy három nappal korábban egy huszár ugyancsak kolerában hunyt el.”*²¹ A kocsis halálának dátuma Horváth Gyulánál július 14.: *„Magyary fiskális kocsisa”*. 16-án meghal Koller János tanácsos,²² Pesten bevezetik a vészhelyzeti intézkedéseket.²³

1831. július 12. Az ország területét húsz körzetre osztják és élükre királyi biztosokat neveznek ki.²⁴

1831. július 14. Megnyílik és felkészül a betegek fogadására a pesti kolera-kórház.²⁵

1831. július 15. Pest lezárja a határait, megtiltják a ki- és beutazásokat. Megszüntetik az egészségügyi igazolások kiadását²⁶.

1831. július 16. Megszüntetik a Pest és Buda közötti közlekedést. A hajóhid pesti részét lebontják. A diákok félve hamarabb fejeződik be, de nem tudnak a zárlat miatt hazamenni, így *„este zajos gyűléseket tartottak az egyetemmel szembeni kocsmában”*.²⁷

1831. július 17. A nap leírásának forrásai ellentmondásosak. Kazinczy Ferenc²⁸ másodkézből értesül a történekről; Horváth Gyula²⁹ a bírósági jegyzőkönyvekből dolgozik, szinte ugyanazokból, mint Magyary-Kossa Gyula³⁰, de mintha nem sikerült volna minden kérdésre választ találnia; Madarász József³¹ pedig nem vesz részt minden megmozdulásban, és visszaemlékezései évtizedekkel később íródtak. Az orvosi feljegyzések³² elsősorban a betegségre koncentráltak.

17 Simon-V. László d. n.

18 Dancs szerint december 28-án.

19 1831. március 29-én a bécsi kormány feloldotta a határozatát. A döntés hátterében az állhatott, hogy a kolera terjedése megtorpanni látszott, valamint a Habsburg Birodalomhoz tartozó itáliai területeken kirobbanó felkelések leveréséhez minden nélkülözhető ezredre szükség volt. Forrás: Dancs 2009.

20 Simon-V. László d. n.

21 Uo.

22 Mint kiderült, a Dunán horgonyzó hajót ellenőrzött, ahol betegek is voltak. Lásd: Magyary-Kossa 1936: 524.

23 Horváth 1943: 220.

24 Dancs 2009: 93.

25 Magyary-Kossa 1936: 524. *„Egyébiránt Pest várost nem érte készületlenül a szokatlan járvány, az akkori fogalmak szerint megtétettek a hatósági intézkedések úgy, hogy július 14-én, midőn az első eset mutatkozott, már a külön cholera-kórház felszerelve készen állott; melynek vezetését, miután arról Eckstein Frigyes jónevű fiatal gyakorló orvos lemondott, mások pedig elfogadni vonakodtak, Pólya József, akkor még szintén fiatal orvostudor vállalta el. E szerint az I. és II. számú, csakis cholera-betegek számára rendelt fiók-kórházat Pólya József és Grünhut Károly tudorok látták el, az ezeknél sokkal kisebb III. számú kórház pedig Riedmiller, Bécsből jött tudorra bízott. Ezen kívül a sz. Rókushoz címzett közkórházban is gyógyítottak 200-nál több beteg, kiknek nagy része ott betegedett meg.”* Gerlóczy-Dulácska (szerk.) 1879: 62. (Eckstein állította össze az egyik első kimutatást a pesti kolerajárványról. Eckstein, 1832).

26 Barta 1961: 450.

27 Uo.

28 Szilágyi 1986.

29 Horváth 1943.

30 Magyary-Kossa 1936.

31 Madarász 1883: 15.

32 Pólya-Grünhut 1832.

Délelőtt. A koleravész véget vetett az egyetemi oktatásnak, és így az egyetemisták követelték a vármegyházánál a kiutazási engedélyeket. Madarász szerint az egyetem elé beszorított diákok kövel dobálják meg a katonákat – akik eszerint hamar feltűntek a város különböző pontjain –, és az egyetemről kihozott zászló alatt – amit később visszaadnak a pedellusnak³³ – vonultak fel. Havas Ignác dékán hiába csitította a diákokat. Horváth szerint a kolerában elhunyt Koller János tanácsos lezárt, karantén alá került házát is „felszabadították”, az öröket megverték, egyiküket magukkal hurcolták. Kazinczy Ferenc arról írt, hogy Stáhly Ignác (1787–1849), egyetemi tanár, volt rektor és báró Mednyánszky Alajos, királyi biztos, könyörgött a diákoknak és a hozzájuk csatlakozott népnek, s ígérték, hogy délután három óráig teljesítik a kívánságaikat és helyreáll Buda és Pest között a közlekedés. A diákság követeléseit csak Kazinczy visszaemlékezése közli:

„1. A híd nyitassék fel; 2. a hazamenendő ifjak után elfogattatások végett staféták ne küldessenek; 3. hogy a katonaság minden pontról eltávoztassék.”

A lázongók délig adtak határidőt, majd a királyi biztost és a professzort át zavarták egy csónakon Budára a nádorhoz, hogy engedélyezze a diákságnak, hogy elhagyja várost. Eközben a Duna partjára vonult diákok lassúnak találták a híd visszaállítását, és báró Palocsay Horváth Tivadar (1809–1835), báró Eötvös József barátja, vezetésével összecsaptak a hídvám katonai őrségével annak ellenére, hogy – Kazinczy szerint – *„gróf Keglevics Gábor koronaőr és generális Splényi Ignác, ki a generálisok közül csak maga tud magyarul, kiküldettek, hogy csendesítsék le a népet”*.³⁴ A Budáról visszatérő Stáhlyt a fiával³⁵ együtt elfogták, a színházig hurcolták, és ekkor a kolera létét tagadók:

*„Mikor odaértek a teátrumhoz, Stáhlyt magasra emelve kényszerítették, hogy esküvéssel és saját botlásainak beismerésével – á la Galilei – hangos szóval, magyarul és németül kiáltva a néptömeg felé fordulva, hogy »Nincs kolera! Nem kell kordon!« Erre aztán a szegény össze-vissza ráncigált embert (nem valami gyöngéden) leeresztették és útjára bocsátották...”*³⁶

Ezt követően a fogyatkozó számú diákság, és a hozzájuk csatlakozók csoportjai, szétverték a hídvám házát, és a fegyvert nem használó katonai őrséget elzavarták. Délután 3 órára visszaállt a hajóhíd, és a két város lakói fel s alá vonulgattak a hídon.

Délután. Kazinczy szerint később a hídnál randalírozók csaptak többször is össze a városban a katonákkal, sőt – meglepő módon – ők kezdeményezték a harcokat. Horváth szerint a diákoktól különálló, munkásokból, szegényekből álló csoport a felelős a hídvám szétveréséért. Ez a csapat indult el a város széle, a lezárt határok felé. Útközben megtámadta Cziráky Antal főispán házát, s végiglátogatta, majd szárazra védte és szétverte a kocsmákat. Áttételesen ezt igazolja a diák Madarász visszaemlékezése is, aki pedig útlevél birtokában, a megnyílt hajóhídon át, azonnal elhagyta a várost. Kazinczy egy osztrák hajóról szerzett piros-fehér, míg Horváth vörös zászlóval vonuló tömegről írt. Mindketten megegyeznek abban, hogy a lázadók a városházára is be akartak hatolni, s Horváth szerint itt löfegyverhez is jutottak. Szerinte a vörös zászlót követve rabolták ki és törték össze a kolerazárlat alatt álló Csillag-házat a mai Lónyay utcában. Nem menekült meg a Zrínyi Fogadó, a Fehér Ló, a Két Pisztoly, a Két Oroszlán és a Veres Hordó sem. A városi és megyei hatóságok riadóztatták báró Vernhardt Pál tábornokot, aki akkor garantálta a rend helyreállítását, ha még az est beállta előtt – fegyverhasználattal – szét tudja verni a sokaságot. A tábornok csapatai³⁷ két irányban, a Soroksári és az Üllői úton vonuló tömeg nyomába eredtek. Az első összecsapás délután 6 óra körül az Üllői úton történt, a mai Nagyváradi tér környékén, ahol a felsorakozott katonaságra

33 Barta 1961: 450. Kazinczy szerint a zászlót a Nemzeti Múzeumból vitték el, és dékán adta vissza a Múzeumnak.

34 Ez a csak nála szereplő mondat azért figyelemfelkeltő, mert a pesti polgárok ekkoriban egyöntetűen németül beszéltek, s az itt tanuló diákoknak is tudnia kellett németül. A nemesi diák fiatalok számára egyszerűbb lett volna a magyar nyelv használata? A Kazinczy által megnevezett szereplők más forrásban nem fordulnak elő.

35 Stáhly György (1810–1846).

36 Magyary-Kossa 1936: 524.

37 *„Öt század gyalogság, egy szakasz lovasság és két ágyúval felszerelt tüzérség indult el a rend helyreállítására.”* Barta 1961: 451.

„póznákkal, dorongokkal, vaseszközökkel, puskával és karddal felfegyverzett horda teljes dühvel és hihetetlen merészséggel rárohant. ...A zavargók közül négyen lelték ott halálukat, többen súlyosan vagy könnyebben megsebesültek. A tömeg egy része szétfutott, de sokaknak a támadó kedvét nem fékezte meg a sortűz sem, sőt voltak közöttük olyanok, akik vért látva még jobban felbőszültek és elvakultan újból a katonaságra rontottak. Ezeket a lovasság karddal verte széjjel és közülük egyet összekaszabolt, sokat pedig megsebesített.”³⁸

A város felé visszavonuló és foglyokat terelő katonaságra a mai Kálvin téren támadt rá a nép, ahol a katonák ismét a tömegbe lőttek. Egy forrás szerint³⁹ a Nemzeti Múzeum előtt felállított ágyúk is tüzeltek, és nagyon sokan sebesültek meg bajonettszúrástól, sőt ablakon berepülő golyótól is. A fellázadtak sokasága ezután feloszlott, és a katonák visszavonultak a kaszárnyába.

A Közhasznú Ismeretek Tára egy évvel később így foglalta össze a történeteket:⁴⁰

„...s Pestnek minden felől elzárása a lakosok közt nyughatatlanságot okozott, 's a' haza igyekező tanuló ifjúságot, később pedig a' dulakodni 's kicsapongani szerető pór népét is lázadásra indítá (Julius 17-kén), melly csak katonaság által csendesíthetett le. Ennek következtében lerontván a' vesztegház 's egyéb óvó intézetek, kapu nyitattott a' rossznak, 's ezen idő ólta naponként növekedett a' két városban a' betegek száma.”

1831. július 19. Megkezdődött a katonaság által elfogott lázadók tárgyalása. A 176 fogoly soráról az egyesített városi és megyei hatóság döntött.

1831. augusztus 16. Megszületett az ítélet. A 19 vádlott közül Bukovits Mihály, volt orvostan-hallgató 2 évet, Szaktsi Ignác, a tömeg zászlóhordozója 1 évet, kilenc fő ½ évet, négyen ¼-ed évet kaptak, három főt szabadlábra helyeztek, az előzetes fogvatartást beszámítva. Bukovits a

„Vármegye Tömlöczében, a többiek pedig Sz. Kir. Pest Várassanak Fogházában, béhozattatásoknak napjától számítandó, s vason közmunkában és hetenként kétnapi böjt mellett eltöltendő Rabságra”⁴¹

ítéltettek. Egy vádlott az előzetes fogva tartás idején elhunyt.

A LÁZADÁS LEHETSÉGES OKAI

Az 1831-es tárgyaláson mind a védők, mind a bíróság – Horváth meglátása szerint – kerülték azt, hogy a tüntetésnek politikai jelleget adjanak. Inkább a részegségre fogták a karhatalommal való összetűzést. A politikai színezet – leginkább a diákok, a jogászok, az értelmiségiek esetében – tagadhatatlan. Madarász szerint a diákok már délelőtt „Éljenek a lengyelek! Éljen a szabadság!” jelszavakkal vonultak a vármegyeházára. A francia forradalom hatásának lehetséges politikai következményeire a kormányzat már 1830 végén felhívta a figyelmet; sőt, Barta⁴² szerint, Metternich birodalmi kancellár egy Magyarországon is megjelenő, külföldi ügynökök által szervezett forradalmat vizionált. Ilyen irány mentén kért helyzetjelentést gróf Reviczky Ádám (1786–1862), a Magyar Udvari Kancellária főkancellára a megyéktől. Az 1831 elején beérkező vélemények nyugtalanságot jeleztek, a nádor pedig a parasztokban és a pesti nincstelenekben látta a veszedelmet. A pesti lázadás riadalmat keltett a kormányban, s kerestették a megmozdulást szervező ügynököket – hiába –, egészen a kelet-magyarországi parasztfelkelések idejéig. Barta 1961-es cikkében bemutatta, hogy a megmozdulásban résztvevő egyetemisták később a reformkori és forradalmi eseményekben, illetve értelmiségi pályákon jeleskedtek, és a pesti lázadás idején volt közöttük élő francia kapcsolatokkal rendelkező is. Írásában a július 17-e délutánján a kocsmákra, a boroshordókra, a házakra és a katonákra támadókban már-már olyan öntudatos, felelősségteljes munkásembereket állít elénk, akik a védelmi zárlatot azért akarták csupán

38 Horváth 1943: 224–225.

39 id. Szalay 1868.

40 Szerző nélkül 1832a.

41 Horváth 1943: 231.

42 Barta 1961: 447.

feltörni, hogy megindulhasson a forgalom, a kereskedés, a munka. (És tegyük hozzá: a járvány terjedése is.) Lévén több ezer ember hömpölygött ekkor az utcákon, biztosan volt közöttük mindenféle társadalmi osztályú, akiket magával sodort a tömeg és a lendület. De óvatosan kell kezelnünk azt a kijelentését – amit egyébként a veszteség-statisztikák alátámasztanak –, amely szerint:

„A résztvevők túlnyomó többsége azonban iparoslegény volt, akik a fenyegető munkanélküliség, az éhség, a nyomor ellen vették fel a harcot, amikor megkísérelték a Pest életét megbénító forgalmi zárlat szétzúzását.”⁴³

Ezek a 17-i események mintha megelőlegezték volna 1848 áprilisát, amikor a forradalmi hangulatba jött mesterlegények zsidóveréssel fejezték ki az egyenlőség milyenténységéről alkotott nézeteiket.

Az mindenképp bizonyos, hogy a feudális társadalmi rend és Magyarország gazdasági, társadalmi feszültségei tapinthatóak voltak. A változások iránti igényt Széchenyi István *Hitel*-jének 1830-as megjelenése már jelezte, de a magyarországi reformfolyamatokat elsődlegesen nem az európai forradalmak hatása, hanem a hazai helyzet és annak 1831-es robbanásai is katalizálták. A pesti és vidéki összecsapások halottjai, a megrohant nemesi és polgári házak Pesten, a megtámadott kastélyok vidéken, a hadsereg bevetésének szükségessége – miközben egy világjárvány tombolt az országban –, a politikai elitet komoly, ám gyorsnak nem mondható változtatásra kényszerítették. S bár az 1831-es események hangadóit, irányítóit mindenütt megbüntették, legenyhébb elbánásban éppen Pesten részesültek, ahol az egyetem vezetése addig húzta a nádor parancsára megfenyítendő diákok elleni eljárást, ameddig az aktualitását nem veszítette: a diákok jó része már befejezte az egyetemet vagy eltávozott onnan. Más politikára volt szükség a holnap Magyarországáért érdekében, s ezt az egyetem tanári kara – a politikusoknál bölcsebben – előre látta.

A pesti felkelés gazdasági és szociális háttere pontosabban megrajzolható, mint a politikai. Pest ekkoriban vált az ország kereskedelmi központjává, amelynek négy országos vásárját és hetivásárjait évről évre többen keresték fel. A kolerariadalom és a lezárások az országos vásárookra érkezőket vágta el a piactól, így a termelőknek és a kereskedőknek elmaradtak a bevételeik. Így a gazdaság pangott, s az egyik napról a másikra élő, napi és hetibéres munkások, nélkülözhető szolgák jelentős részét fokozatosan elbocsátották. A szegények mind nagyobb hányada maradt kenyérkereset nélkül, de a lezárt országrészek, vagy éppen a megteendő nagy távolság miatt vidékre húzódni sem volt módjukban. A pesti lázadás idején csak a koleravihar előszele csapta meg a pestieket. Budán és Pesten fenntartottak minimális személy és áruforgalmat a város és a vidék között, de azt orvosi igazolásokhoz, esetenként karanténhoz is kötötték. Erre példa az éppen ebben az időben Budán időző Madách család: a költő, a testvére, Mária, és az édesanyjuk, Majthényi Anna. Ők a Császárfürdő szolgáltatásai miatt keresték fel a várost, ahol július 21-én már biztosan jelen voltak, s ahonnan 23-án indultak haza. Nem vitték magukkal a kolerát, ahogy a cselédségük sem, ugyanis a város elhagyását engedélyező orvosi levelet Pesten vették kézhez, ahonnan Alsósztrégóvára utaztak.⁴⁴

A város határának lezárása kiváltotta zendülés idején ráadásul még sokan nem is hitték, hogy a kolera komoly pusztítást okozhat – s e lázadásból is láthatóan mindig vannak olyanok, akik tagadták a vész súlyosságát, miként ez igaz volt a Covid idején is –, de a kereskedelmi forgalom csökkenése már mindenki számára nyilvánvaló lehetett.

A feszítő gazdasági-társadalmi problémákat a pesti zsidó hitközség vezetői is nagyon hamar, már a lázadás és a lezárások előtt észlelték.

43 Barta 1961: 459.

44 Andor é. n.: 18.

„Július 9-én szombaton a templomban egybegyűlt hívek előtt nyilvánosan kihirdették Eichholz városkapitány rendeletét, hogy a lakások tisztán tartandók és kifüstölendők. A városi hatóság elrendeli, hogy zsidó temetéseknel a gyászolók a halottat csak a vámhatárig kísérhetik, ott vissza kell fordulniok; a temetőbe csakis a halottöltöztetők és sírásók mehetnek ki. (A zsidó temető akkor a Váci út mellett, a mai Lehel utcában volt.) A hitközség betiltotta a temetéseknel szokásos perselyezést, hogy ezzel is gátat vessen a fertőzés terjedésének. A járvány bénítólag hatott a mindennapi életre is. Sok család állt kenyér nélkül, jutott leírhatatlan nyomorba.”⁴⁵

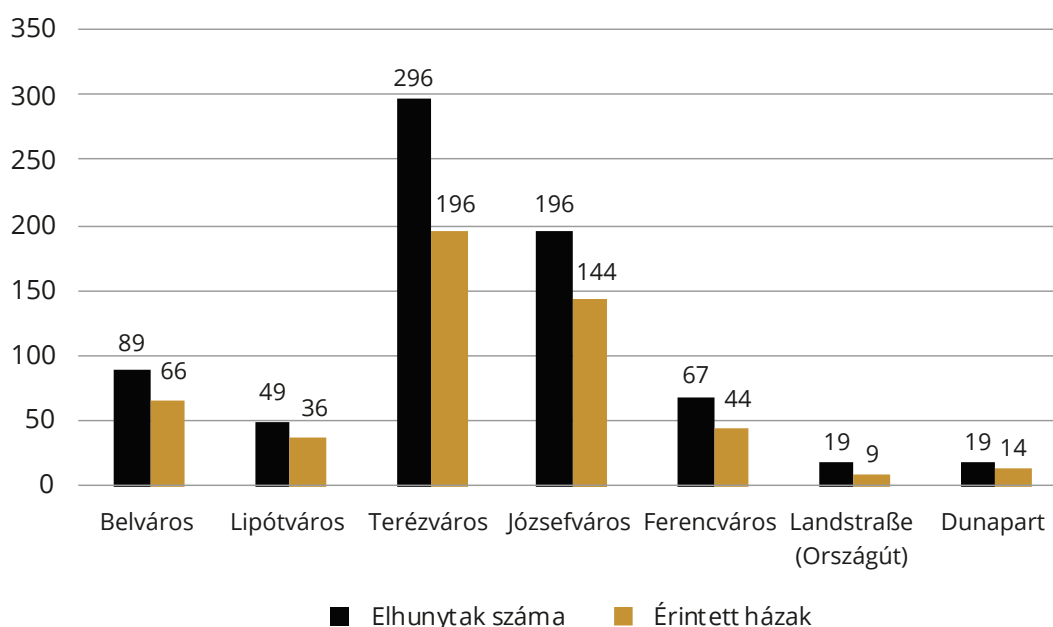
A zsidó község vezetői a Király utca és az Országút (ma Károly körút) sarkán álló Orczy-házban lévő tanácsstermükben már a város lezárása előtt, 1831. július 14-én, úgy döntöttek, hogy a nyomor enyhítésére sürgős gyűjtést indítanak, s szükség esetén felhasználják a vésztartalékaikat is. Erre szükség is lett: a község a zsidókon kívül augusztus 3-ától, két hónapon át naponta 82 keresztény családot látott el kenyérral és hússal.⁴⁶ Még ugyanabban a hónapban a városi tanács és a zsidó község képviselői higiéniai ellenőrzést végeztek a város összes olyan részén, ahol zsidók laktak.⁴⁷ A pesti zsidó közösség által fenntartott kórházat – a mai Kazinczy és Dohány utca sarkán – kibővítették egy járványszobával⁴⁸ a kolerás betegek számára, ám az édeskevés lehetett a megbetegedettek száma miatt.

Eckstein szerint a zsidók lakta legnépesebb külváros, Terézváros szűk utcáiban zsúfoltan éltek az emberek, ezért a megbetegedési arányuk is magas volt.

„Északkeletről ehhez a külvároshoz csatlakozik a Theresien külváros; lejjebb, a kis mocsarakhoz közelebb, itt él a legtöbb lakos, 23 179 fő, akiknek többsége (köztük szinte az összes zsidó) szűk utcákban összezsúfolva él.”

Eckstein adatai szerint a gazdag Belváros és a Lipótváros voltak azok a városrészek, ahol az utcák több mint felébe nem látogatott el a halál. Ezzel szemben Terézvárosban viszont az utcák több, mint 85%-ában előfordult haláleset, ami mutatja, hogy ott a járvány különösen súlyos lehetett.⁴⁹

Otthoni halálesetek városrészenként és házak szerint⁵⁰

45 Groszmann 2021a.

46 Groszmann 2021b.

47 Hrotkó 2014: 135–136.

48 Groszmann 2021b.

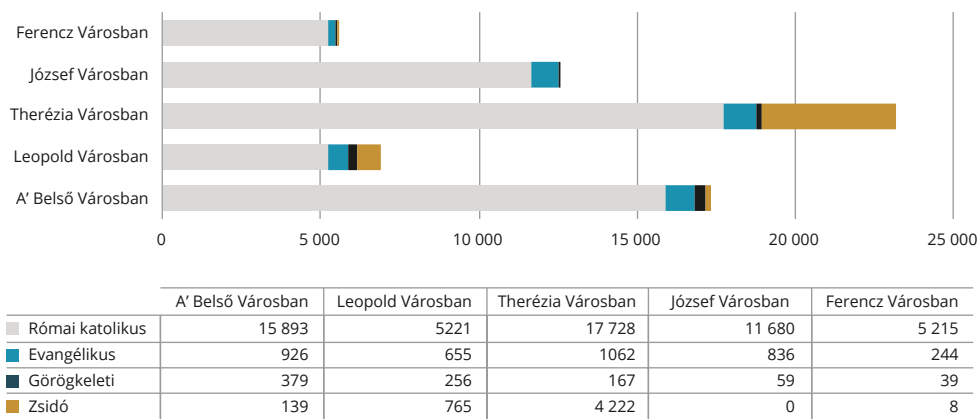
49 Eckstein 1832: 29.

50 Eckstein 1832: 27, XII. tábla.

Eckstein következetlenségét – vagy gyenge matematikai képességét mutatja – hogy a II. táblájában bemutatta, hogy Terézvárosban 310 fő hunyt el az otthonában (szemben a XII. tábla adatával). A IV. és V. táblázatban pedig az I. számú járványkórház adatai között közli Terézváros kórházban elhunyt lakóinak számát: 388 fő. Terézváros tehát legalább 698 főt veszített, s nem tudjuk, hány terézvárosi hunyt el a zsidó kórházban vagy a Rókusban, és a fennmaradó két másik kórházban. (Patacsich 1830-as adatait⁵¹ figyelembe véve a helyi lakosság 2,9-3,0%-a.) Terézváros 1830-as lakosságának 18,2%-a volt zsidó. Ezzel az aránnyal számolva a zsidó halottak száma e kerületben elérhette a 127 főt, a közösség tagjainak 3%-át. Tormay Károly⁵² ugyan részletes adatokat nem közöl – és Ecksteinhez hasonlóan nehézséget okozott számára is az egyszerű matematikai műveletek elvégzése –, de megemlíti, hogy a kolerában elhunytak 34%-a Terézvárosban élt. Újrászámolva Tormay közzétett számait, a halottak száma nem az általa közölt 1700, hanem 1897 fő lehet. Eszerint a terézvárosiak közül legalább 624-en hunyhattak el.

A statisztikák azt mutatják, hogy a kolerajárvány különböző intenzitással sújtotta Pest egyes városrészeit. Terézváros és Józsefváros adta a legtöbb halottat, itt volt a legtöbb fertőzött ház, tehát a járvány itt terjedt a leggyorsabban és a legnagyobb mértékben. A Duna-parton (Donauzeile) és a Landstraße (Országút) területén kevesebb haláleset történt, mert az ott élők jobb higiéniai körülmények között éltek.

Patacsich: Az 1830-ik esztendei öszveírás szerint voltak Pesten

Eckstein további adataiból az is kiderül, hogy 370 házban csak egy-egy haláleset történt, míg 107 házban több ember halt meg ugyanazon a napon, ami azt jelzi, hogy egyes helyeken robbanásszerű volt a járvány. Eszerint, ha valahol megjelent a fertőzés, az gyorsan végigsöpört az adott házon, s feltételezhetően a fertőzés forrása egy-egy épületben azonos személy vagy vízvezőhely lehetett.

A járványhelyzet valójában augusztusban vált igazán súlyossá.

„...Pesten is, csakúgy mint más városokban és kerületekben, első sorban a vesztegár okozta a bajt. A városba nem hozhattak élelmiszert a vidékről, sőt az augusztusi pesti vásárt sem engedélyezték; a mesteremberek, kereskedők alkalmazottaik jórészét elbocsátották, mert az élelemhiány és az ipari tengődés mindinkább érezhetővé vált. Maga a selyemgyár tulajdonosa, Valero, 240 munkása közül 120-at bocsátott el s ezek kenyér és munka nélkül maradtak.”⁵³

Névtelen irat szól arról,⁵⁴ hogy a zsidók – a szerző szerint eléggé el nem ítéhető módon – csökkentették az alkalmazottaik bérét, miközben ma inkább ez úgy látszik: az elbocsátás kényszere ellen védekeztek a fizetés-, tehát a kiadás-csökkentéssel. Ha kevesebbet fizettek is a válság alatt, legalább nem kellett elbocsátani az embereket.

51 Patacsich 1831a: 25.

52 Tormay 1868: 42.

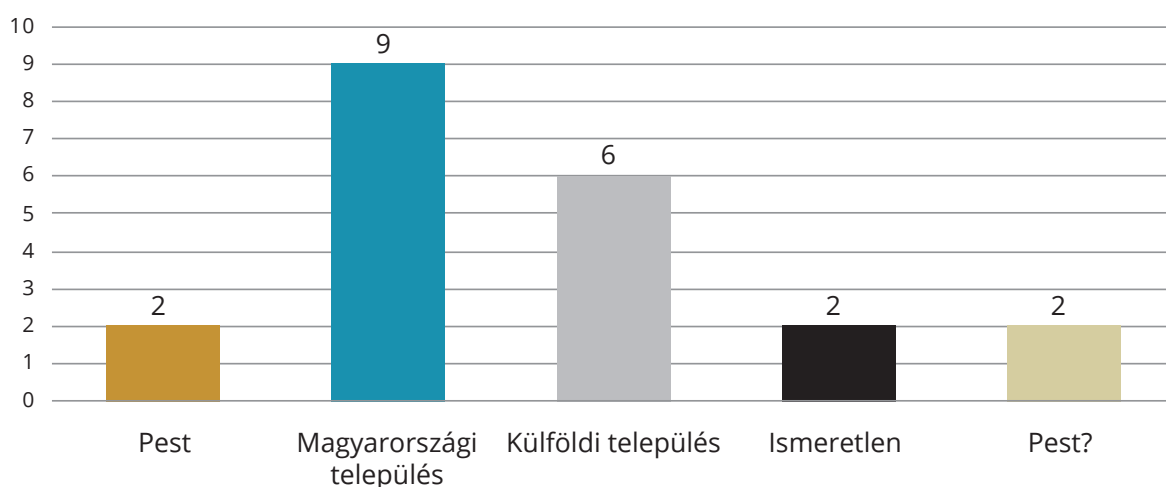
53 Magyary-Kossa 1936: 523.

54 Spiritus asper und Spiritus lenis 1833: 148–151.

A LÁZADÁS ÁLDOZATAI

Horváth Gyula részletesen közölte a harcok halálos áldozatainak és sebesültjeinek – egyébként minden bizonnyal nem teljes – listáját (lásd Melléklet). Ennek elemzése néhány érdekességet mutat. A 12 halott és 9 súlyos sebesült zöme (15) nem pesti születésű, 6 fő pedig egyenesen külföldi.⁵⁵ Nincs adat 4 fő esetében, közöttük a számunkra érdekes Schlesinger Dávid 30 éves zsidó kereskedőről sem. Schlesinger nagyon sok szempontból kitűnik a többiek közül. Részben a legidősebb áldozatok közé tartozik, másrészt nem alkalmazott és/vagy mesterlegény, mint az áldozatok túlnyomó többsége (17 fő), és az egyedüli zsidó. Nem ismerjük a felekezetét négy főnek, de a többség római katolikus (13). Református 1 és evangélikus is csak 2 van az áldozatok között. Ha a korabeli Pest vallási megoszlását vesszük alapul, akkor a 21 főnyi halott vagy sebesült között arányosan sokan voltak a protestánsok (3), s alacsonyan a zsidók (1), akik a lakosság mintegy 8,8%-át adták. De a zsidók társadalmi helyzete a beilleszkedésre és nem a hatalommal való szembenállásra indította őket, így egy zsidó jelenléte fegyveres megmozdulásban akár forradalmi tettek is tekinthető.

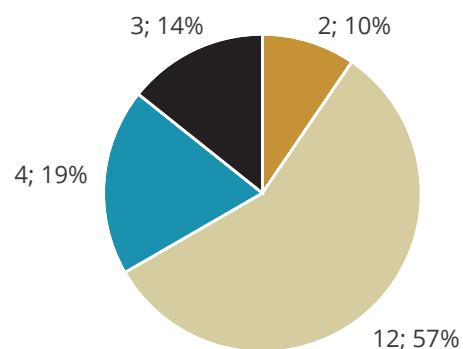
Az áldozatok származási helye szerint

■ PEST	2
■ MAGYARORSZÁGI TELEPÜLÉS	9
■ KÜLFÖLDI TELEPÜLÉS	6
■ ISMERETLEN	2
■ PEST? ⁵⁶	2

Az áldozatok életkori bontásban

■ 0-18	2
■ 19-25	12
■ 26-35	4
■ ISMERETLEN	3

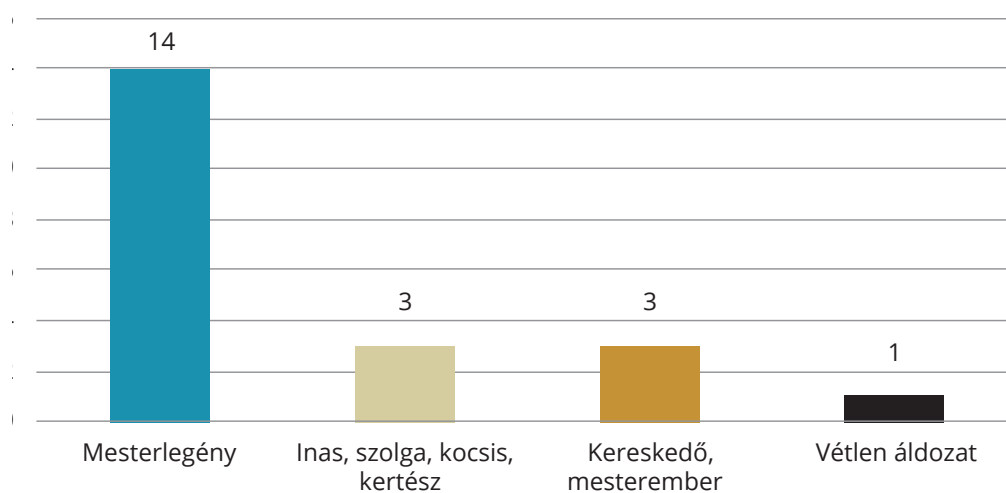

■ 0-18 ■ 19-25 ■ 26-35 ■ Ismeretlen

⁵⁵ A korszakban egyéves helyben lakás automatikusan honosítással járt.

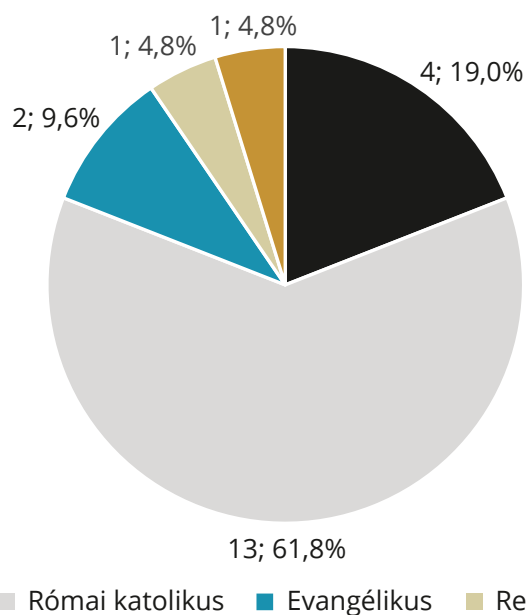
⁵⁶ Schlesinger és Lattmann szabómester származási helye nincs feltüntetve, tehát feltételezhető, hogy ők is pestiek.

Az áldozatok foglalkozás szerint

■ MESTERLEGÉNY	14
■ INAS, SZOLGA, KOCSIS, KERTÉSZ	3
■ KERESKEDŐ, MESTEREMBER	3
■ VÉTLEN ÁLDOZAT	1

Az áldozatok vallási megoszlása

	HALOTTAK	SEBESÜLTEK	SUM
■ ISMERETLEN	3	1	4
■ RÓMAI KATOLIKUS	8	5	13
■ EVANGÉLIKUS	0	2	2
■ REFORMÁTUS	0	1	1
■ ZSIDÓ	1	0	1

Zsidó Schlesingerek ekkor többen is éltek Pesten. Egy generációval korábban Schlesinger Izsák kereskedő tagja volt a zsidó közösség alapító elöljáróságának, és szerepet játszott a pesti zsidó

iskola 1814-es megnyitására. Ő volt az, aki a közösség fegyelmezetlensége miatt feljelentést tett a városi hatóságoknál, és lemondott előjárói tisztéből.⁵⁷ 1832-ben két Schlesinger, Bernard és Moritz is adakozik ugyanakkora összeget (12 forint 30 krajcárt) a budai magyar teátrum felállítására.⁵⁸ De találkozhatunk Schlesingerekkel a pesti zsidó katonák között is.⁵⁹ Tehát voltak olyan zsidó Schlesingerek, akik Pest városának tehetősebb lakosai közé tartoztak. Így annak fényében is különös Schlesinger Dávid részvétele, hogy az elfogottak perében kiderült az is, hogy a vádlottak olyan vagyontalan szegények voltak – bár kérdéses az egyetemi hallgató Bukovits Mihály és a vádlottak között lévő egyetlen nemes, Kalmár István, vagyoni helyzete –, hogy a rajtuk lévő ruhán kívül nem volt egyébük.⁶⁰

Egyetlen kézenfekvő magyarázat lenne lehetséges Schlesinger Dávid halálára: véletlenül talált el egy lövedék az utcán, mint másokat is. Ennek ellentmond, hogy őt az Üllői úti harcok halottai között tárgyalja Horváth, ahol a tömeg megrohmozta a katonaságot. Lehet, hogy Schlesinger akár már délelőtt óta részt vett a megmozdulásokban, hiszen semmi sem zárja ki, hogy kapcsolata lehetett az egyetem tagjaival, sőt zsidó egyetemisták is voltak, bár nem ilyen idősök. De összességében elmondható: ma még nem tudjuk, miképp került az áldozatok közé.

LÁZADÓK AZ ORCZY-HÁZBAN

1831. szeptember 10-én Paziázi Mihály (1802–?) ügyvéd, másodállásban költő és Széchenyi magyar iratainak német nyelvre fordítója, levelet írt Széchenyi Istvánnak Nagycenkre.

„A kolera már egy ideje visszaszorulóban van, de úgy tűnik, hogy e hónap 3–4. napja óta ismét megerősödött. A fertőzőképesség újabb bizonyítékának tűnik számomra, hogy Orczy báró Landstrasse-i házában 2 nap alatt mintegy 19 személy, vagyis valójában zsidók haltak meg és 40 betegedett meg. [...] A gondnok 24 óra múlva meghalt, a lakosok Mayr fiskális urat kérték, hogy temesse el, ő túl korainak találta, de az éjszaka folyamán 11 ember megbetegedett, ezért 4-én, csütörtökön kora reggel megismételték kérésüket, s amikor nemleges választ kaptak, és néhány óra múlva a fiskális úr lakását zárva találták, erőszakkal feltörték, bútorát összetörték, stb.”⁶¹

A levélíró számára egyértelmű, hogy az Orczy-házban csakis zsidók lakhatnak, esetleg leszámítva Mayr (Franz Mayer) fiskális urat. Ez csak részben volt igaz; az Orczy-házban laktak és dolgoztak nem zsidók is. Itt működött ekkor még a Trattner–Károlyi nyomda, a korszak legjelentősebb magyar nyelvű könyv- és lapkiadója (egyik szerkesztője Vörösmarty Mihály), és olyanok is, akik az Orczy család szolgálatában álltak, mint a házmester vagy az építész Zofahl Lőrinc. Éppen fél-éve fejezték be a Orczy-házban a régi zsinagóga felújítását és kibővítését egy szinttel, illetve a mellette felhúzott Chortempel, a Kultusztemplom építését, amely a német nyelvű, bécsi rítusú „moderne” – a mai neológia elődjeinek – zsinagógája volt. De itt volt a pesti zsidóság vezetőinek tanácssterme, itt őrizték az iratokat, itt volt a rabbilakás – abban az évben éppen üresen, mert rabbija nem, csak három dajanja – bírója, rabbihelyettese – volt a közösségnek.

A kolera Orczy-házi megjelenésekor már az egész városban tombolt a járvány, s legfőképpen a zsidók többsége által lakott Terézvárosban. Groszmann Zsigmond rabbi-történész több írásában is megemlíti ezt a válsághelyzetet. 1918-ban⁶² arról írt, hogy egy lakó néhány óra alatt 36 személyt betegített meg,⁶³ kik közül 25 hunyt el. A történetet – nem jelölt – zsidó levéltári források alapján dolgozta fel 1937-ben.⁶⁴

57 Groszmann 2021c: 208.

58 Szerző nélkül 1832b.

59 Groszmann 2021d.

60 Horváth 1943: 232.

61 Bártfai Szabó (szerk.) 1943. Németből magyarra fordította DG.

62 Groszmann 2021a.

63 Ezt Tormay is közli. Tormay 1868: 41.

64 Groszmann 2021b.

„A házmester kolerás lett és szeptember 3-án bele is halt betegségébe. A hatósági utasítás szerint a halottat 12 órán belül el kellett volna temetni, de a házmester felesége és anyja tiltakoztak a gyors temetés ellen. Hiába szorgalmazták a ház aggódó lakói a házgondnoknál, Mayer Ferenc urasági ügyvédnél a halott eltávolítását, hiába sürgette azt nála a város által kiküldött «Stadt-Wachtmeister», az ügyvéd tétlen maradt. A temetetlen hulla 30 órán át terjesztette a fertőzést, úgyhogy 3 nap alatt a háznak 45 lakója megbetegedett és húszan meg is haltak. Erre valóságos forradalom ütött ki a házban az ügyvéd ellen, aki óvatosságból családjával együtt kiköltözött fertőzött házból, mit sem törődve a veszélyeztetett lakókkal. Ezek az ügyvéd lakásának «Gang-Gatter»-jét, folyosó rácszatát letörték, ablakait bezúrták és úgy követelték a hatósági intézkedés végrehajtását. Az őszi ünnepek előtt maga a hitközség is kénytelen volt a két új templomot bezárni és az istentiszteleteket póthelyiségekben megtartani. Ebből azután megindult a pörök áradata és kölcsönös feljelentések folytán egész a nádorig jutott az ügy. Szepessy Ferenc tanácsnok, Pisztory Jakab alkapitány és Lechner Károly alügyész kivizsgálása és feljelentése alapján a városi tanács a családjaikért aggódó lakosokat felmentette a csendháborításért járó büntetés alól, a házmester feleségét és anyját ellenszegülésért megdorgálta, a kötelessége teljesítését elmulasztó házgondnok ügyvédnek megbüntetését pedig az ügyészre bízta.”

A különböző időszakban közölt híradásokban minimális a különbség. Paziati 40 betegről és 19 halottról tudósított; Groszmann, 1918-ban, 36 betegről és 25 halottról írt, majd 1937-ben 45 betegről és 20 halottról számolt be. Zsidó szokás szerint a halottakat a lehető legrövidebb időn belül el kell temetni, s ez a hagyomány 1831-ben egybe is esett a hatósági szándékkal. Tökéletesen érthetetlen tehát a felelőtlen fiskális, az Orczy család képviselőjének tiltása, még akkor is, ha a nem zsidó házmester hozzátartozói tiltakoztak is a halott azonnali eltakarítása ellen.

Ha ez nem lett volna elég, a fiskális — a megbetegedésekre való tekintettel — bezáratta az újonnan épült zsinagógákat az őszi ünnepek előtt,⁶⁵ így más imahelyet kellett keresni. A házmester halála szeptember 3-án, szombaton történt; a zsidó újév abban az évben pedig 7-én, szerdán este köszöntött be. Büchler szerint az új zsinagóga hívei az akkoriban táncos rendezvények céljára használt Griesbach teremben, a régi zsinagógáé pedig a Hattyúteremben⁶⁶ imádkozhattak. Ezt Groszmann azzal egészítette ki, hogy

„A zsinagóga látogatói 90 forintért megkapták a «Schwanen-Saal»-t, a kultusztemplom hívei pedig 60 forint bérösszegért a «Saal beyrn Griesbach»-ban végezték ájtatoskodásukat.”⁶⁷

De mi lehetett az oka annak, hogy a higiéniaira különösen ügyelő, a kézmosást a vallási előírásaikban is előíró zsidók tömegesen haltak meg az Orczy-házban?

A kolera, egyik korábban használt magyar nevén „hányászékelés”, olyan betegség, amely hányással és erős hasmenéssel jár együtt. Tormay az Orczy-ház említése nélkül emeli ki,⁶⁸ hogy

„A betegség csakhamar góczokban összpontosult, úgy egy házban, meliben a házmester meghalt, egy éjen át 25 betegedési eset fordult elő, leggyakrabban egyes családokban, a halál ily házakban 2-3 óra alatt állott be;”

Schuster János, a pesti orvosi kar orvosa és vegyészprofesszora szerint⁶⁹ az egy nap alatt akár száz hasmenés mellett a

„tünetényei pedig következők: erőszakos hányás és hasmenés, a' gyomornak és belrészeknek fájdalma, a' hasnak és ismét belrészeknek fölpöfödése, nagy étekundor (anorexia) és szomj. Az érverés sebes, nem ritkán csökkent és egyenetlen. Forrótság és szorongatások közt a' bőrön veríték tör ki. A' végtagok elhidegülnek: a' kezek és lábak görcsösen huzódnak öszve. (...) A' halál 24 óra alatt is beköszönt.”

65 Büchler 1901: 413.

66 A Hattyú fogadó a mai Rákóczi út elején állt.

67 Groszmann 2021a: 15.

68 Tormay 1868: 41

69 Idézi Simon-V. László d. n.

A történész, Fónagy Zoltán, a történeti szakirodalom alapján így írta le⁷⁰ a betegséget:

„A kolera fertőző betegség, amelyet a vibrio cholerae nevű baktérium okoz. A baktérium természetes élőhelye a langyos tengervíz, így különösen gyakran fordul elő a folyók torkolatainál a part menti vizekben. Az emberi szervezetbe a fertőzött víz vagy ételek – például nyers vagy félig főzött kagylók, fertőzött vízzel öntözött zöldségek stb. – elfogyasztásával kerülhet be.

A baktérium az emésztőrendszerbe kerülve, néhány órától 5 napig tartó lappangás után heves hasmenést és hányást okoz. (Távolról sem mindenkinél: a fertőzöttek és a betegek arányára vonatkozó becslések 1:3 és 1:100 között váltakoznak!) A drámai mértékű – egy nap alatt akár a testsúly 10–15 százalékát kitevő – folyadékvesztés következtében a vér besűrűsödik, mennyisége csökken, ami a vérnyomás eséséhez vezet. A bőr megráncosodik, nyirkos, hideg veríték lepi el, a szemszélvénnyel besüppednek, a száj és a nyelv kiszárad, a beteg kízó szomjúságról panaszkodik. A légzés szaporos és nehéz, a hang igen gyenge, miközben, a végtagok izomzatában pedig fájdalmas görcsök jelentkeznek. A rohamos folyadékvesztés nyomán fokozatosan megszűnik a veseműködés, illetve a vizelettermelés. A halál végül a keringés összeomlása és a kiszáradás együttes következményeképpen áll be, általában a betegség kitörése után 1–2 nappal. Kezelés nélkül a betegek kb. fele meghal (az adatok 35–60 százalék között szóródnak).”

Napjaink szakirodalma szerint⁷¹ a kolera által

„...Az ember akkor fertőződik, amikor a kórokozóval szennyezett vizet, tengeri- vagy más, baktériummal fertőzött ételféleségeket fogyaszt. A fertőzött egyén székletével üríti is a baktériumokat, ami főképp olyan helyeken jelent veszélyt, ahol az emberi ürülék elhelyezése nem megoldott, mivel így a fertőzés robbanásszerűen terjedhet. A kórokozó a Vibrio cholerae ún. enterotoxint termel, amely a vékonybél felső szakaszában megakadályozza a nátrium felszívódását. Ezzel párhuzamosan a vékonybél óriási mennyiségű folyadékot választ ki vizes hasmenést eredményezve, így nagy mennyiségű víz és klórvesztés következik be. A betegséget rizslészerű, híg vizes székletürítés jellemzi, hányással vagy anélkül. Láz ritkán alakul ki, hasi görcsök, fájdalom nincs. A hasmenés-hányás révén elvesztett folyadék mennyisége arányos a fertőzés súlyosságával. Egészen súlyos esetben meghaladhatja az óránkénti 1 litert is, így a folyadékvesztés 1–2 nap alatt elérheti a beteg testsúlyát és pótlás nélkül halálhoz vezet.”

És itt⁷²:

„A baktériumok a szájon át jutnak a szervezetbe, a vékonybélben szaporodnak, mérgeanyagot (exotoxint) választanak ki. A kiválasztott toxin hatására extrém mennyiségű folyadék választódik ki a bélüregben. A nagy mennyiségű, rizslészerű bélfolyadék, széklet napi mennyisége 15–25 liter is lehet. A beteg nem képes visszatartani a székletét. Jellemző, hogy a kezeletlen esetekben órák alatt 8–12 százalékos testsúlyvesztés is létrejöhet. A 2–3 napig tartó hasmenés idején 60 liter lehet az ürített bélnedv, amely a beteg testsúlyával megegyezhet. Ebben a kiürülő bélnedvben a sóvesztés a legszembetűnőbb a nagy mennyiség mellett, fehérjét nem tartalmaz. Hányás is lehet, és a hányadék sok kórokozót tartalmaz. A bőr ráncos lesz, a has behúzódik, mélyen ülő szemek, kihegyesedő orr, hideg, lilás színű végtagok, a hőmérséklet leesik, ezek a legjellemzőbb tünetek. A végtagokban görcsök jelentkeznek, a hang gyengül, a beteg öntudata megtartott. Ezen súlyos esetekben kialakul az ún. csont-bőr ember. Ilyen esetekben a halál egy nap alatt bekövetkezhet.”

A korabeli szakirodalom szerint⁷³ a kolera megjelenése előtt Pesten, 1830-ban váltóláz, majd 1831-ben influenza vonult végig, amely a korabeli viszonyok között már csökkenthette a lakosság védekező képességét. De a kolera újszerűsége abban állt, hogy a beteg a hányással és a nagyon gyakori hasmenéssel óriási mennyiségű kórokozót bocsátott ki magából, és a távozó, erősen fertőző folyadékok eltakarítását a hozzátartozóknak kellett elvégezniük olyan környezetben, ahol a víz vétele és az ürülék elhelyezése sem volt optimális.

70 Fónagy 2020.

71 (Szerző nélkül) é. n.

72 Nagy 2007.

73 Tormay 1868: 39.

1831-ben a városban még nem volt csatornarendszer; sem a tiszta ivóvíz, sem a szennyvízelvezetés nem volt megoldott.

„Az árnyékszékék észszerű fertőtlenítéséről s több efféléről alig volt valakinek sejtelve, a tisztságra lehetőleg ügyeltek ugyan, s a chlórmentet s ecetgőzöt inkább ösztönszerűleg használták”

– írja Tormay 1868-ban megjelent tanulmányában.⁷⁴ Noha Pest csatornázásának első felterjesztései 1801-ben elkészültek, a városban csak 1844-ben jelent meg a csatornaépítés önálló tételként. 1838-ban már tiltották a pöcegödrök ásását ott, ahol már az első – a főútvonalak alatt futó – csatornák kiépültek. A csatornázási szabályrendelet Pesten csak 1847-ben jelent meg. Egy régi, 1848 előtti csatornatérkép alapján látható, hogy az 1840-es évek elején, az Orczy-ház környékén már volt csatorna, ami az Országúton (ma Károly körút) és a Király utcán futott végig. Levéltári dokumentum igazolja, hogy 1841-ben az Orczy-ház költségvetésében szerepelt a csatorna tisztításának díja is. De 1831-ben még nem létezett szennyvízcsatorna, s a csatornaépítés első lendületet is csak az 1838-as árvíz után kapott.⁷⁵

Hasonló volt a helyzet az ivóvízzel: a pestiek az ásott kutak vagy a Duna vizét ihatták. A város egyetlen forrászive a távoli Illés kút volt, aminek vizét később csatornán át vezették a korabeli Széna, ma Kálvin térre. Az 1830-as években indult meg az artézi kutak fúrása. Az első két pesti-budai kút fúrását Zofahl Lőrinc építész nagybátyja, az ezermester Mihály, vezette. A budai oldalon 1831-ben kezdődött meg a 2 évig és 8 hónapig tartó munka, a „Teremtésnél” címzett ház

74 Uo. 40.

75 Garami-dr. Göbel-Párnyay 1972: 9–31.

tulajdonosa által finanszírozottan. Itt 79 ölre, vagyis 144,4 méterre kellett fúrni, hogy átlukaszzák az agyagos vízzáró réteget. Pesten 1827-ben vette kezdetét a kútfúrás az Orczy-ház udvarán, amit 1830-ban hagytak abba, mert a fúrófej beletört az agyagba, s azt onnan kihúzni sem tudták.⁷⁶ Így az Orczy-háznak be kellett érnie a Duna és a kutak vízával. A házban minde mellett nagyméretű istállók voltak a városba érkező fuvarosok lovainak elszállásolására, amelyek ugyancsak nagy mennyiségű ürülékkel látták el a házat. A 19. században, a csatornázás előtt, az árnyékszékek tisztítása, az ürülék elhordása a bérházakban, ahol nem volt pócegdör, kézi erővel és lovas fogatokkal történt. Ha volt pócegdör, akkor annak tartalma viszont gyakran megfertőzte a talajvizet, így a vízkivételre használt kutat is.

A kolera robbanását az Orczy házban minden bizonnyal az okozhatta, hogy az elhunyt házmester után takarítók szándékolatlanul megfertőzték a vízkivételhez használt vödört, vödörket, és/vagy a beteg ellátása, itatása közben annak „hányszékelésének” baktériumai valamilyen ivóeszközen keresztül átkerültek olyan vízbe, amit a többi lakó is fogyaszthatott ivás, élelmiszer tisztítás vagy főzés céljára, hiszen a kolera csak valamilyen folyadék- vagy élelmiszer bevitel útján, nem pedig a levegőn keresztül terjed.

Így a közösség tagjai minél inkább törekedtek a vallási parancsok megtartására, annál nagyobb valószínűséggel fertőződtek meg augusztus 3-án. Inkább az a meglepő, hogy a megbetegedettek száma ilyen alacsony, 36–45 fő volt, hiszen az épületben akár több, mint 200 ember lakott. Ha elképzeljük, hogy a házmesteréhez hasonlóan kegyetlen szenvedésen, „hányszékelésen” ment keresztül a sok lakó, és milyen mennyiségű kórokozó szóródhatott szét az Orczy-házban, úgy a 19–20 halálos áldozat még alacsony számúnak is mondható.

Kérdéses, hogy a ház vízforrását, vízforrásait miképp tisztították meg, illetve a zsinagógák bezárásakor a szertartási tárgyakat kivitték-e az épületből az őszi ünnepekre? A ház és a zsinagóga – a halottak utáni – fertőtlenítése, kóserrá való tételének eljárása szintén kérdéseket vet fel.

S nem csupán Pesten halt meg sok zsidó a kolerajárványban, hanem Budán és Óbudán is. 1831 legnevesebb zsidó halottja Müncz Mózes óbudai rabbi volt.

1937-ben, az Orczy-ház és a mellette álló volt Kolb-féle ház (Károly krt. 15) lebontásakor a Kolb házban egy emeleti lakás rejtett – két méter hosszú és másfél méter széles – üregéből jelentős mennyiségű emberi csont került elő.⁷⁷ A csontokat 100 évesre becsülték, de magyarázatot senki sem tudott adni rájuk. Az egyik lehetséges magyarázat éppen a kolerajárvány, és a zárlat alá került épületben a halottak elrejtése lenne.

⁷⁶ Szabó 1856.

⁷⁷ Csak egy példa a sok tucatnyi újságcikk közül: (Szerző nélkül) 1937.

A pesti zsidóság életéről az 1831-es kolerajárvány időszakából egyelőre kevés forrást dolgoztak fel a kutatók, történészek. Az 1831-es járvány történetének még vannak hiányos lapjai annak ellenére, hogy sokan, jelentős intenzitással kutatták az események láncolatát, ami meghatározó hatást gyakorolt Magyarország történetére.

MELLÉKLET

A pesti koleralázadás halottjai⁷⁸ Horváth Gyula szerint.⁷⁹

Üllői út

1. Berger Mátyás óbudai, r. kat. vallású, 19 éves cipészsegéd.
2. Ismeretlen iparoskülsőjű legény.
3. Schlesinger Dávid izr. vallású, 30 éves kereskedő.
4. Ismeretlen, kőművesnek látszó, 19 éves legény.

⁷⁸ Horváth 1943: 226–227.

⁷⁹ Az adatok minden bizonnyal nem teljesek. Id. Szalay József történeti iratában nagyobb létszámról szól. „Megjegyzést érdemel volt főhadnagy, most Pesten lakozott, vagyonos szülőktől származott, s a gazdag Wurmnak veje, Rottenbiller N., aki a szénapiacon a kút mellé vonta magát és ott, amint mondják, két golyóbissal lövett agyon kegyetlenül. – A Rottenbiller-ház hausknechtje, úgy mondatott, a Rottenbiller-ház kapujában lövett agyon. A golyók a házak ablakain be, és a szabadba szerteszéjjel fűtyöltek s ilyen a Szakáll-ház ablakán betört kőborló golyó egy leányt a szobában ölt meg. A múzeum mellett a generális az ágyúkat is ellövette, mondják golyók nélkül, de minekutána a Reiner-házban lakó B. úrtól azt hallottam, hogy azon háznak későbbben kinyitott kapuján a rémült nép a sok sebesülteket behordván, azok között pagnetszúrások s golyólövéseken kívül olyanok is voltak, kiknek vagy a kezét, vagy az egész féllábát csak a bőr tartotta, csaknem lehetetlen, hogy az ágyú ne kartácsra lett legyen töltve, mert lábat a combnál puská el nem szakaszt. A meglövetteknek név szerint való jegyzéke még nincs tudva. Annyit tudunk, hogy Rottenbilleren kívül a Rochus-ispotályba a temetésre elkészítve nyolcan, halál révén pedig mintegy 17- en, ezek között bizonyos Bengl nevű H.-M.-Vásárhelyről való 1-ső grammatikát tanuló ártatlan gyermek, de több gyermek is van a lagerispotályban és universitásában, így hát a betegeknek, de a megöletteknek száma is tudva nincs, mert 18-kán délután is hármat, vagy némelyek szerint többeket vittek kórházakba, kiket holtan a sorompókon kívül levő kukoricákban elmászva találtak. (Julius 19-dikén 1831-ben a halottak száma 16.)” id. Szalay 1868.

Széna tér (ma: Kálvin tér)

1. Dumdák András, lyubics községből való, r. kat. vallású, 35 éves szolga.
2. Akaer Lőrinc, Telek községből való, r. kat. vallású, 30 éves kocsis.
3. Rottenbiller József, pesti, r. kat. vallású, 34 éves főhadnagy (kereskedő⁸⁰).

Rókus kórház

1. Schlacher Ferenc, a stájerországi Eckersdorf-ból való, r. kat. vallású, 24 éves lakatoslegény.
2. Hertzl János, a szlavóniai Bletternich-ből való, r. kat. vallású, 19 éves cipészlegény.
3. Matyesótzky Antal, a pestmegyei Mogyoród községből való, r. kat. vallású, 19 éves csizmadialegény.
4. Wassermannl Ferdinánd, temesvári, r. kat. vallású, 18 éves aranyműves-legény.
5. Lattmann Vencel szabómester.

Súlyos sebesültek

1. Adamik Mihály, békéscsabai, evang. vallású, 23 éves szabólegény.
2. Redlér Keresztély, boroszlói, evang. vallású, 19 éves tűcsináló-legény, akit saját rendbontó társai a nagy zavarban doronggal orrba vágtek.
3. Bartl Ferenc, a csehországi Turnay-ból való, r. kat. vallású, 21 éves cipészlegény.
4. Prayer János, a csehországi Sassmuck-ból való, 24 éves kertész, akit az egyik megyei hajdú kaszabolt össze.
5. Kadlitz Mátyás, a morvaországi Schwabenitz-ből való, r. kat. vallású, 20 éves kartonfestőlegény, akinek puskatussal a fogait ütötték ki.
6. Müssenfáth János, a Tolna megyei Kegy községből való, r. kat. vallású, asztaloslegény.
7. Vácz József, lévai, ref. vallású 24 éves szabólegény.
8. Maixner József, pécsi, r. kat. vallású, 22 éves kádársegéd.
9. Sinkovics József, pesti, r. kat. vallású, 16 éves tanuló, aki a Kecskeméti kaputól nézte a tüntetést és itt érte ártatlanul a puska golyó.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Cholera, Cholera morbus 1832a: In: *Közhasznú esmeretek tára A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Pest, 186–221.

Jegyzéke a' budai magyar színész-társaság' számára. Tek. Pest Vármegye felszólításánál fogva, kebelében, 1831-ik évi Február'középig gyűlt mindennemű adakozásoknak 1832b: *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 2. félv. 52. 1832. december 29.

Andor Csaba 1996: A nagy kolerajárvány Madách életében és főművében. *Iskolakultúra* (6.) 3. 15–25.

Barta István 1961: Az 1831. évi pesti koleramozgalom. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14. Budapest, 445–470 (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_BPTM_TBM_14/?pg=448&layout=s-; utolsó letöltés: 2023. február 1).

80 A személyével kiemelten foglalkozik Barta 1961: 459. „A Széna téri Összecsapás során ugyanis a katonák fegyverétől találtva elesett egy Rottenbiller József nevű szolgálatból kilépett hadnagy is. A vizsgálat során a kancellár közölte Steinbach kincstári jogügyszagatósági ügyvéddel, aki rendszeresen tudósította őt a pesti hangulatról, hogy értesülései szerint ez a Rottenbiller mint piócakereskedő sokszor megfordult Franciaországban, tagja is volt az ottani titkos forradalmi klubnak, sőt abban a legmagasabb fokozatokat is elérte; felszólította tehát, hogy írja meg, mit tudnak Pesten erről a dolgról, s azt is, hogy mi történt Rottenbiller irataival halála után? Steinbach hamarosan jelentette, hogy Rottenbiller József a nyár elején Párizsban járt, csak kevéssel a pesti felkelés előtt tért vissza, s az egyébként szegény embernek ekkor feltűnően sok pénze volt. A Széna téri események során Rottenbiller sokak füle hallatára helyeselte a felkelést, majd amikor a foglyokat kísérő katonaság a téren át vissza akart vonulni a városba, s a 4000 főre tehető tömeg az útjavításhoz odahordott kövekkel megtámadta, Rottenbiller állandóan a támadók között sürgött forgott, itt is érte a halálos lövés. Feltehető, hogy Párizsban titkos társaság tagja volt, ettől pénzt is kaphatott, mert halálakor 1000 forintnyi bankjegy volt a zsebében. De ha ez róla feltehető, még inkább gyanús az öccse, Péter, aki több évet töltött Franciaországban, ott is nősült, s rendszeres vendége, sőt főszereplője a Fehér hajóbeli zajos összejöveteleknek.” Pulszky Ferenc viszont ezt írja róla: „A pesti csőcselék vérszemet kapott erre és zavarogni kezdett. Miután nem akartak szétszalani, a katonaság tüzelni kezdett. Egy eltévedt golyó Rotterbiller, a dúsgazdag pióca-vállalkozót, aki a mohácsi mocsaraból egész Franciaországot nádályokkal látja el, szénatéri háza előtt szíven találta.” Pulszky 1875.

Bártfai Szabó László 1943: Paziazi Mihály levele Széchenyihez. 1831 szeptember 10, Pest. In: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*. I. kötet. Budapest, 127. (https://adt.arcanum.com/hu/view/Books_07_19dik20dikSzazadiTarsadalomtortenet_BartfaiSzabo_AdatokSzechenyiEsKoraTortenetehez_1_1943/?pg=134&layout=s; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Büchler Sándor 1901: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. Budapest.

Dancs György 2009: Az 1831-es kolerajárvány és Perényi Zsigmond szerepe az ellene folyó harcban. *Acta Academiae Beregsasiensis* (2.) 253–263. (<http://real.mtak.hu/116244/>; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Eckstein Fridrich 1832: *Die epidemische Cholera, beobachtet in Pest in den Monaten Juli, August, September 1831*. Pest–Leipzig.

Faragó Tamás 2011: A kolera Magyarországon. In: *Bevezetés a történeti demográfiába*. I. kötet. Budapest. (https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch06s03.html; utolsó letöltés: 2021. február 4).

Fónagy Zoltán 2020: „A század lelkiismerete” – Kolerajárványok a 19. században 1. rész. *mindennapoktortenete.blog.hu*. (https://mindennapoktortenete.blog.hu/2020/03/20/_a_szazad_lelkiismerete_kolerajarvanyok_a_19_szazadban_1_resz; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Garami Tibor – dr. Göbel József – Párnyai Zoltán 1972: *Budapest csatornázása*. Budapest.

Gerlóczy Gyula – Dulácska Géza 1879: Az 1831. évben Buda-Pesten uralgott első cholera-járvány. In: *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása*. II. kötet. Budapest, 61–64.

Groszmann Zsigmond 2021a: Járvány idején. In: Dombi Gábor (szerk.): *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. kötet. Budapest, 95–96. (A zsidó XIX. század, II). (<https://infopoly.info/groszmann-zsigmond-valogatott-torteneti-irasai-2-konyv/>; utolsó letöltés: 2021. február 3).

Groszmann Zsigmond 2021b: Hús halott az Orczy-házban. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. kötet. Budapest, 254–255. (A zsidó XIX. század, II) (<https://infopoly.info/groszmann-zsigmond-valogatott-torteneti-irasai-2-konyv/>; utolsó letöltés: 2021. február 3).

Groszmann Zsigmond 2021c: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai*. 1. kötet. Budapest, 202–246. (A zsidó XIX. század, I) (https://infopoly.info/wp-content/uploads/2022/01/A_zsido_19_szazad_I_Groszmann_1_kotet.pdf; utolsó letöltés: 2021. február 3).

Groszmann Zsigmond 2021d: Pesti zsidó katonák 1848 előtt. In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai* 2. kötet. Budapest, 85–94. (A zsidó XIX. század, II) (<https://infopoly.info/groszmann-zsigmond-valogatott-torteneti-irasai-2-konyv/>; utolsó letöltés: 2021. február 3).

Horváth Gyula 1943: A pesti kolera-lázadás 1831-ben. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 10. Budapest, 219–234.

Hrotkó Larissa 2014: A nélkülözhetetlenek. A zsidók 18. századvégi – 19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére. h. n. (<http://mek.oszk.hu/13500/13596/13596.pdf>; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Jankovich Anton 1838: *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medicinischer und anthropologischer Hinsicht; dargestellt von Dr. Anton Jankovich, Hofarzte Sr. k. k. Hoheit des Erzherzogs Joseph, Palatinus von und Mitglieder der Pesther Medicin. Fakultät*. Buda.

Kőrösi József 1876: Az 1872/73-dik évi kolerajárvány. In: *Pest város halandósága 1872. és 1873-ban és annak okai*. Budapest, 130–154. (Budapesti Statisztikai Közlemények 11).

Kőrösi József 1894: Megjegyzések a kanyaróról, vörhenyről és a koleráról. Táblázat: Kolera-járványok Budapesten 1831–1893-ig. In: *A hevenyfertőző betegségek statisztikája az 1881–1891. évekről és az időjárás befolyásának vizsgálata*. Budapest, 17–25. (Budapesti Statisztikai Közlemények 19).

Madarász József 1883: *Emlékirataim 1831–1881*. Budapest. (https://adt.arcanum.com/hu/view/Books_07_19dik20dikSzazadiTarsadalomtortenet_0470_Emlékirataim_1831-1881_582/?pg=0&layout=s; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Magyary-Kossa Gyula 1936: Stáhly Ignác szerepe a pesti kolerazavargásokban (1831). *Orvosi Hetilap* (80.) 22. 1936. május 30. 522–525. (https://adt.arcanum.com/hu/view/OrvosiHetilap_1936_05/?query=St%C3%A1hly%20Ign%C3%A1c%20szerepe%20a%20pesti%20kolerazavarg%C3%A1sokban&pg=131&layout=s; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Nagy M. 2007: A kolera. *informed.hu*. (<https://www.informed.hu/betegsegek/infections/bacillaris/cholera/a-kolera-21469.html>; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Pásztor Mihály 1929: *A közvilágítás alakulása Budapesten*. Budapest. (Budapesti Statisztikai Közlemények 60/1).

Patacsich Josef 1831a: *Szabad Királyi Pest Városának Leírása*. Pest.

Patacsich Josef 1831b: A' Cholera állapotjáról Sz. K. Pest Városában, szomorú emlékezetűek okáért. *Nemzeti Újság* 1831. szeptember 7. 2.

Pólya József – Grünhut, Carl Jr. 1832: *Beobachtungen über die Orientalische Cholera angestellt und gesammelt in den Spitälern der Stadt Pesth in Ungarn, vom 23sten Juli bis zum 20sten September 1831*. Meissen.

Pulszky Ferenc 1875: Az 1831-ki kolera. Pulszky Ferencz emlékirataiból. *Vasárnapi Ujsag* 1875. január 10. 26.

Rokken 1928: A józsefvárosi „Zerge“-ház és telek. *História* (1.) 6. 13–15.

Simon Katalin – V. László Zsófia d. n.: Az 1831-es kolerajárvány Pest–Budán. *Budapesti Levéltári Mozaikok*. (<https://bparchiv.hu/statikus/simon-katalin-v-laszlo-zsofia-az-1831-es-kolerajarvany-pest-budan>; utolsó letöltés: 2023. január 15).

Spiritus asper und Spiritus lenis 1833: *Panorama von Ofen und Pesth, oder Charakter – und Sittengemälde der beiden Hauptstädte Ungarns*. Leipzig.

Szabó 1856: Természettudományi társulat. *Pesti Napló* (7.) 1838. 1856. április 15. 1–2.

Szalay József, id. 1868: Az 1831 diki kholera-mozgalom III. *Hazánk s a Külföld* (4.) 11. 1868. március 12. 169–171. (https://adt.arcanum.com/hu/view/HazankSAKulfold_1868/?pg=170&layout=s&query=kholera; utolsó letöltés: 2023. január 15).

(Szerző nélkül) 1830a: Cholera nyavalya. *Magyar Kurir* (44.) 38. 1830. november 9. 1.

(Szerző nélkül) 1830b: Az epekórság elterjedésének története. *Hasznos mulatságok* (13.) 47. 1830. november 15. 368–373.

Szerző nélkül 1832a: Cholera, Cholera morbus. In: *Közhasznu esmeretek tára A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Harmadik kötet: *Canopus - Delphi*. Pest, 186–221.

Szerző nélkül 1832b. Jegyzéke a' budai magyar színész-társaság' számára. Tek. Pest Vármegye felszólításánál fogva, kebelében, 1831-ik évi Február'közepéig gyűlt mindennemű

adakozásoknak. *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 2. félév 52. (1832. december 29).

(Szerző nélkül) 1937: Tömegsír a fürdőszoba padlója alatt. *Friss Ujság* (42.) 56. 1937. március 10. 3.

(Szerző nélkül) é. n.: Kolera tünetei és kezelése. *www.hazipatika.com*. (https://www.hazipatika.com/betegsegek_a_z/kolera; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Szilágyi Ferenc 1986: Kazinczy az 1831-i pesti kolerazendülésről. *Budapest* (24.) 7. 31–34. (https://adt.arcanum.com/hu/view/Budapest_1986/?query=szil%C3%A1gyi%20ferenc%20kazinczy%20az%201831%20i%20pesti%20kolerazend%C3%BCI%C3%A9sr%C5%91l&pg=340&layout=s; utolsó letöltés: 2023. február 5).

Tormay Károly 1868: *Adatok az élet-és halálozási viszonyok statistikájához Pest városában, különös tekintettel az itt 1831, 1854/55 és 1868-ban uralgott cholera járványokra*. Pest.